Євхим Ворона — доволі значний урядник поміж гуртом міської бюрократії, по національності "тоже малоросе" — літував з своєю родиною в селі Чорному Озері, де торік він придбав собі з торгів сотню десятин землі і панську селитьбу, доволі таки спустошену, з будинком чимало зруйнованим. На се літо Ворона ледві встиг полагодити будинок так, щоб можна було перелітувати, а вже "колись там" сподівався він чисто пересипати будинок.

В половині мая в гості до Ворони завітав товариш його з гімназії ще й ровесник Петро Летючий, гірський інженер, завітав він ненадовго, на кілька день "по дорозі". Ворона радий був побачитися з старим приятелем, але через тісноту в домі ще більш був радий, довідавшись, що Летючий перебуде у його недовго.

На другий день по приїзді Летючий пішов ранком за село погуляти; ранок був хмурий, пахло дощем, тим-то Летючий пішов не в гай, а в поле. Він ішов свіжою ріллею і любував з глибокого чорнозему, що так і пах хлібом. Досвідчене око інженера помітило небавом, що колір ріллі почав одмінятися. Летючий нагнувся, набрав, у жменю землі і, розгрібши Її по долоні лівші, перегрібував пучкою правші, пильно придивляючись до землі; нарешті він мовив собі на думці:

"Усі ознаки залізняка. Гм! Чи вже ж таки я помиляюся! Ану, наберу в хустку землі та зроблю хоч маленький, поверховий дослід".

Набравши у хустку землі, Летючий хотів вже вертати, а далі спинився і подумав:

"Ні, треба вже за одним заходом дійти до краю ораного та придивитися, чи далеко тягнеться така земля".

Він рушив і, спостерігаючи ріллю, помічав ті самі ознаки.

— Ну так! — говорив Летючий сам до себе вголос.— Ну що, коли я не помиляюся! Тут просто скарб! Далі нічого ходити, досить і сього. Річ певна, що про сей скарб досі ніхто не відає: відали — то б досі тут не те було. Треба б, щоб до слушного часу ніхто й не довідався... Гайда назад.

Летючий рушив назад і, йдучи, говорив:

— Яку тут фабрику можна спорудити! В робочих недостатку не буде; руки тут дешеві, топливо недороге; сплавна річка під боком! До залізниці рукою подать... Чого й ліпше! Та скоро я запевнюсь, що се залізняк, ну їх к богу, оті золоті "прииски"! Хоча там мені некепсько, платять більш, ніж міністр бере, але там я робітник, наймит, а тут був би господарем— Зараз товариство на акціях... Правду, мабуть, сказано: на ловця сам звір біжить... Ну, ну... Одначе ж поперед невода не годиться рибу ловити!.. Тоді скажеш — гоц! — як вискочиш... Першим ділом до слушного часу нікому пари з уст, навіть і Вороні ні слова.

Але, мріючи, Летючий не догадався сховати хустку з землею чи в кишеню, чи під полу і ледві він переступив через поріг хвіртки Ворониного двору, назустріч йому Ворона.

— А що се у вас у хустці? — спитав Ворона.— Може, гриби або суниці? Так суницям би ще рано.

Летючий трошки замішався і відповів не зразу, міркуючи, щоб то сказати Євхимові, але Ворона, не дожидаючи відповіді, помацав хустку і мовив:

— Щось м'яке, не вгадаю що, але не гриби.

— Земля! — відповів інженер голосом, в якому досить чутно було досаду.

— Земля, кажете, нащо ж вона вам? Може, з якою рудою? Тепер скрізь пішла руда.

Летючий трохи скривився і, не тямлячи, як би його ліпше збрехати, став на тому, що ліпше буде сказати трошки правди.

— Бачте, мені здавалося, що се земля не проста; здається, вона має якісь мінерали.

— Мінерали! А нуте, нуте; які ж саме мінерали? Може, золото?

Ворона взяв з хустки щіпку землі, посипав на долоню, подивився, подивився і, покинувши додолу, мовив:

— Опріч звичайної землі я нічого не бачу, але ж в сьому разі я не тямлю і очі мої сліпі, а ви як вгадали, що тут метал є?

— Бачте, опріч того, що я виніс з школи, я двадцять літ практикую, вожуся з землею і на землі, і під землею; очі призвичаїлися... Одначе я не певен, мені тільки здається на око, треба аналізу.

— Так зробіть! Се ж таке велике і важне діло...

— Не маю при собі потрібних на те пристроїв, а на око здається, що се залізна руда.

— А не золото?

— Тепер залізо ліпше золота; залізо потрібне кожному мужикові; залізо — головна підойма цивілізації і культури... А чиї то землі?

— Які?

— Он ті, де ото свіжа рілля?

— Запевне не скажу, я тут недавно,— збрехав Ворона.

— Коли панські, так би можна поєднатись в спілку...

— Мабуть, не панські... Та ви поїхали б до міста та зробили там спробу.

— Нема у мене часу,— відповів Летючий, висипав землю з хустки і витрусив хустку, а потім мовив:

— Що за прегарна отут у вас країна! Примів би, тут і завікував.

— Країна гарна, що й казати; і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

— А головна річ — бори, бори без краю і річка; для мого здоров'я се просто благодать. Живий жаль бере мене, що тут у вас, в Чорному Озері, ніде примоститься, а то б я ціле літо тут би пролсив і пречудесно підкував би своє здоров'я, знівечене в отому далекому, дикому Східному Сибіру.

— Справді, тут ніде; та ще з хатою якось би можна; отут, у селі Паляниці, можна хату добути, так же їсти там нічого; на той рік — дай боже дожити, приїздіть до мене, буде і хата, і харчі.

— Дякувати вам, але те літо — річ ще далека; а чи не можна б обідати у паляницького попа?

— Не скажу... Та ледві... А чи пустять же вас з служби?

— Якось би упрохав, мене пустили до червня, ну виблагав би ще місяць, а то й два...

— Гм! Звісно добре б, але не радив би я до попа на харчі, він і сам їсть абищо... Нехай вже на той рік.

Через два дні після сього Летючий попрощався з Вороною. За сі два дні ніхто з них ні разу не згадував про руду, але в обох в голові роїлися ті самі думки.

"Що, коли се так,— думав собі Ворона.— А, мабуть, так: у Летючого голова добра, він знавець свого діла; скільки разів мені доводилося читати в газетах про його яко про доброго знавця в гірському ділі. Ні, він не помилиться... А справа важнецька: не можна її спускати з очей. Чи сяк, чи так, а коли Летючий не помиляється, так судилося і мені заробити, а може, і розжитися... Люде розживаються без копійки за душею. Що ж, що у мене в кишені вітер гуде, зате в голові дещо маю. Тут уся вага, уся сила в тому, щоб заздалегідь захопити землі до своїх рук, а тоді скласти акціонерне товариство; самому стати директором — тоді горни гроші лопатою. Можна і Летючого приєднати... Так! А що, одначе, коли він переб'є, попередить мене!.. Та ні, йому не до того, що йому тут залізо, коли він там не голодний на гроші, по коліна в золоті ходить; та й і часу йому бракує... Не переб'є; се річ певна. Не треба тільки гаятися, а швидше кувати залізо, заким воно не прохололо... Коли б господь поміг... Святий Феодосій! Поможи!.. Годі мені бідувати на дві тисячі чотириста карбованців річно... Звісно, і се гроші неабиякі, та на їх не розживешся; ще коли б не таке лихо з дітьми, то, може б, і не заліз був по шию в довги, а то!.. Та ще оті жінчині вечірки: в печінках вони у мене сидять, але ж тямлю, що й без них не можна: коли б не вони, я й досі б сидів в тому Горовому на тисячу п'ятсот карбованців, а то, дякуючи вечіркам та жінчиній вмілості, маю дві тисячі чотириста і земельку... а коли поталанить з рудою, тоді... Ого-го! Тоді!.."

Ворона аж не всидів, схопився з канапки, взяв з шаховки пляшечку з ожинівкою, хильнув дві чарки і мовив собі на думці:

"Добра!.. А може, ще одну на радощах? Та чекай, Євхиме! Не хватайся радіти, ще теля у корові, рано за обух братися... Гм... Руда!.. Фабрика, дивіденди... Добре! А з якого ж мені кінця заходити? З чого починати? Порадитись про таку річ доки що ні з ким не можна; зараз переб'ють, випередять, з рота вирвуть; треба власною головою доходити. Перша річ аналіз, ну се діло немудре: заплатив рублів п'ять чи нехай і десять — і квит; інша річ земля: то наділи крестян, тут треба уміючи, обережно, щоб не набрати в халяви. Купить тієї землі не можна, треба в оренду брати. Вже ж мені не можна, ніяково, зараз залунає пащекування, що я користувався своїм впливом на посередника, приневолив крестян: ні, не годиться так — треба когось замість себе... Кого ж? На жінку ніяково...

Та ще мало знайти таку людину, треба і коштів, на перший почин небагацько, а все ж тисячу треба; де їх узяти? Позичати не рука, бо коли діло не вигорать — гроші пропащі".

Коло таких думок морочився Воронин мозок цілих три дні. Трудно було йому, порадитись ні з ким! Жінка, людина тямка і зразу догадалась би, де грошей добути, але ж у неї язик неслухняний, не втерпить, хоч куховарці, а похвалиться, що от-от ми станемо багатирями.

Ка четвертий день в голові Ворони виріс план: він нишком, щоб ніхто-ніхто не спостеріг, понабирав землі аж в шість торбин і поїхав до свого губернського міста, сказавши жінці, що там є у його дуже валені справи по службі і що раніш як за два тижні він не вернеться до Чорного Озера.

III

Аналіз землі, привезеної Вороною, показав, що вона вельми багата на залізну руду, і тепер перед Вороною стояла перша частина плану: розжитися на гроші, потрібні на видатки, щоб умогоричити громаду крестян і взяти землі їх в оренду.

Землі ті були "наділами", значить треба або викупити їх, або уладнати справу так, щоб на оренду їх згодилася вища в губернії адміністрація. Праці не треба було Вороні на те, щоб довідатися, скільки у чорноозерців надільної землі і скільки треба грошей на викуп її. Факти впевнили Ворону, що швидше і легше досягти згоди адміністрації на оренду; на викуп треба було грошей багацько і риск великий.

"Може,— думав собі Ворона,— гроші, потрібні на викуп, я й достав би позикою, але ж яка у мене убезпека, що крестяне, викупивши на ті гроші землю і розжувавши справу, не змилять, не підуть назад? Воно можна понаписувать всякі контракти, але досвід каже мені, що убезпека на папері не варта й копійки, коли нема убезпеки реальної; а яка реальна убезпека у голодранців крестян? Латана свитка, ржавий леміш та здихлятина коняка... Ну правда — земля ж буде, але судись з ними, позивайся, брехунці виведуть на чисту воду, що ніхто, як я, орудую справою... Ну, тоді з служби виженуть. Покинуть службу? Ні, не рука: раз, що не сіло, не впало, а друге, коли б діло уладналося, так моя служба матиме велику вагу для його і для мене; та без служби і повага не та: тепер і губернатор, і інше начальство зо мною яко з товаришем, а тоді... знов же — прослуживши двадцять п'ять літ, не можна нехтувати і пенсії; дві тисячі карбованців на улиці не валяються... Так як же? От морочлива річ!.. Ні, думку про викуп — геть! В оренду брати на когось певного. Грошей і тут треба на видатки, але гроші тут невеликі; Вакуленка треба помацать, у його вдача зажерлива, розгориться: се певно! Так, з його й починати.

Банковий "туз" і директор купецького банку Потап Наумович Вакуленко-Трегубенко був приятелем Ворони; вони родом з одного села, але пішли неоднаковими стежками. Вакуленко свою кар'єру почав з учительства: він був неабиякий класик і коли толстовська система опанувала наші гімназії *, Вакулен-кові поталанило, доля послала йому силу-силенну приватних лекцій у багатирів; за годинну лекцію він менше 10 карбованців не брав. Батьки хоч і кривилися, але не змагалися, платили, а діти їх — Вакуленкові вихованці — завжди мали добрі атестації і легко переходили з класу до класу і за кілька років

порожня кишеня убогого педагога стала такою туго набитою, що мусила б тріснути, коли б Вакуленко не догадався гроші за неї перелолшти в банки та в акції.

Дух грошей вельми запашний та спокусливий; і нема нічого дивного, що у Вакуленка, відповідно зросту його заробітного капіталу, зростало і бажання до побільшання капіталу і нарешті так зросло, що ідеалом сумирного педагога став мільйон! Заробітки з приватних лекцій та з служби учителя, а потім і інспектора гімназії, вже не вдовольняли болісної жадоби педагога придбати мільйон. Річ певна, що такий ідеал завів би Вакуленка у Вінницький шпиталь, коли б знайомі йому багатирі та банкові діячі не провели його на посаду в банк, спершу радним, далі ревізором, а нарешті і головою банку... Банкові "штучки" Вакуленко зрозумів швидше і ліпше, ніж вихованці його розуміли граматичні "штучки" класиків і "штучки" з темами на іспитах...

Сьогодні ранком о годині 9-й отсей Вакуленко сидів проти дзеркала і ретельно мастив на голові і в бакенбардах сиве волосся, що де-не-де вже пробивалося у його. Підмастивши волосся під один загальний русявий колір, Вакуленко почав пестити і закручувати "по-гусарськи" свої довгі вуса та любуватись, дивлячись в дзеркало на свою тілисту, огрядну постать, на Свою свіжу червону твар, на свої широкі, білі зуби.

Прийшов Ворона.

Вакуленко зустрів його приязно, з таким привітним усміхом, яким визначаються люде вельми шахраюваті.

— Ба, ба! — промовив Вакуленко, простягаючи до Ворони обидві руки.— Євхим Антипович! А я собі гадаю, що ви зовсім вже забули мене, з Великодня не бачилися, не соромно вам?

— Хіба ж ви не чули, що я раптом виїхав був на село, не встиг ні з ким попрощатися; таке лихо, доньці було погіршало, кашель трохи не задушив був, лікарі притьмом — швидше на село.

— Я про се не чув,— відповів банкір, усаджуючи свого гостя на канапку,— нуте, як же тепер здоров'я Тамари Євхимівни?

—

— Дякувати вам; на селі трохи поліпшало, кашель вгамувався, на зиму, кажуть лікарі, треба або в Ялту, або на Рів'єру...

— Ну, звісно, на Рів'єру: тут і вибирать ні з чого, в Ялті добре дужому та багатому.

— То-то й воно, а мої достатки які!.. Злидарські!.. Але, здається, з ласки та молитвами святого Феодосія господь бог змилується над нами.

— А що саме?

— Скарб посилає.

Вакуленко глянув на Ворону великими очима і не тямив, чи він жартує, чи справді; згадавши, що Ворона примазується часом до археології, спитав:

— Який скарб? Археологічний?

— Не скажу, чи належить він до археології, а до геології запевне належить.

— Не розумію вашого жарту.

— Я не жартую; скарб дійсно, чи не хочете, поділимося... Хочете мільйон придбати?

"Мільйон" якось огрійливо повіяв на банкірське серце, одначе Вакуленко не був певен, що в словах Ворони нема гіперболи; він жартівливо відповів:

— Мільйон діло не ледаче, але річ хитра, не легко її обо-рудувати.

— Та чи хочете, чи ні?

— А ви б не хотіли хіба?

— Коли б не хотів, то б і не приходив до вас і бесіди отсієї не здіймав; ви, здається, не ймете мені віри, а я кажу серйозно; скарб сам лізе до нас в руки, я знайшов вельми багату залізну РУДУ— сімдесят п'ять процентів доброго залізняка...

Ворона спинився і допитливо дивився в вічі свого розмовника. ,.

— Де се так? — спитав Вакуленко, не спускаючи очей з Ворони і вдаючи з себе чоловіка зовсім байдужого, одначе Ворона добре тямив, що Вакуленка кортить.

— Зразу не скажу; на все свій час. Се таке діло, що запевне дасть нам мільйони, але ж голіруч не можна його оборудувати; гроші роблять гроші, а у мене їх нема, у вас їх не бракує, от і нумо гуртом працювати.

Воронині очі, твар, інтонація впевняли Вакуленка, що розмовник його веде річ про діло серйозне.

— Вашу руку,— відповів банкір, протягуючи Вороні свою,— я ваш товариш вірний, але кажіть: де, що і як?

Ворона розповів, одначе, не зовсім покладаючись на певність Вакуленка, він не сказав,— де саме ті землі з рудою і скільки їх.

— Та кажіть же, чия то земля?

— Кортить! — усміхнувся Ворона.— Про се треба помовчати, але ви ось подивіться на добутки аналізу, ось вам свідоцтво з лабораторії.

Вакуленко здержливо взяв аналіз, перечитав і мовив:

— Справді, скарб... Так що ви гадаєте?

— Грошей, кажу, треба.

— Щоб купить ту землю?

— Купить не можна, не продадуть, в оренду треба брати, а на се — першим ділом — треба чоловіка такого, щоб зумів оборудувати справу і був чоловік чесний, вірний, не зрадив...

— Розумію! Треба підставного... Земля, мабуть, крестян-ська? Так?

Ворона трошки замішався, спустив очі додолу і, не відповідаючи на Вакуленкове питання, говорив:

— Таку людину я маю на прикметі, а по гроші прийшов до вас Ну, йдете в спілку?

— Скільки ж грошей треба?

— Ще не зрахував; треба спершу принципіальнр умовитися; тоді я побалакаю з тим, кого намітив узяти за помагача. Гадаю, одначе, що

заким діло не дійде до задатку, досить буде дві тисячі карбованців. Задаток-то інша річ.

— Гроші невеликі.

— В такому ділі, де пахне мільйонами, та ще для вас, се навіть не гроші, але зауважте, що коли справа не вигорить, так оті дві тисячі пропадуть.

— Треба щоб не пропали, а проте — на все воля божа, хто не рискує, той не має.

Розмова довго ще не приходила до краю, банкір раз по раз випитував подробиці, нарешті Ворона, запевнившись, що Вакуленко розігрівся добре жадобою легкої наживи, розповів йому свій план, одначе все-таки місцевості не назвав. Умовились на тому, що коли Ворона знайде людину, потрібну на розвідки, так Вакуленко дає йому 1000 карбованців, за місяць ще стільки, на задаток не більш 10 000;, орендні контракти робити на Вакуленка і тоді скласти акціонерне товариство, осадчих більш не брати як чоловіка 5—6, за обопільною згодою, між осадчими перше місце після Вакуленка матиме Ворона, обидва вони будуть директорами; на директора-керманича покличуть досвідного знавця-інженера, хоч би і Летючого. Умовилися і про обопільні убезпеки,

— Зроду-віку не думав я,— говорив собі Вакуленко, попрощавшись з Вороною,— щоб у отсього колишнього віршомаза, а теперішнього безсловесного урядника, у отсього Євхи-ма Ворони була така дотепна, комерческа голова; се йому жінка стільки розуму напхала, вона людина метка, уміє не тільки очима прясти, випряла і посаду йому на дві тисячі чотириста карбованців, і хуторець добрячий майже за "так — гроші": по сорок п'ять карбованців за десятину. Коли б крестяне довідались були про ті торги, вони б дали по сто сорок п'ять! За се Ворона нехай мене дякує; не можна було не прислужитися: і він давній

мій приятель, і жінка його... Вона просто — цяця; не встоїш проти неї, хоч би ти був дерев'яний, вона тебе розігріє своїми очима. Славна молодичка, палка і з великим тактом.

## V

Попрощавшись з Вакуленком, Ворона пішов до купецького банку, щоб покликати до себе Макара Наймитенка, що служив писарем в тому банку.

Наймитенко з простих крестян. Скінчивши сільську школу, він кілька літ помічникував у волосного писаря в одній з тих волостей, що були під рукою у Ворони, коли він був в повітовому Уряді.

Ворона, спізнавши Наймитенка, уподобав його яко людину, вдатну до всякої послуги. Коли що треба було чи самому Вороні, чи його жінці, — напримір, позичити грошей, дешево купити добру корову, чи що інше, — Наймитенко зараз оборудує, як не треба ліпше. Чоловік з головою, хоч і без освіти, зате хитріший за всяку лисицю, Наймитенко добре розумів психологію крестян; добре знав, яка струна в душі мужика коли і який дає голос, тямив він, по якій струні треба вдарити, щоб вона заспівала саме ту пісню, якої треба Наймитенкові. Тим-то на селі, чи в громаді, чи що, він завжди брав гору в тій справі, в яку вступав. Селяне не любили його, називали пройдисвітом, цуралися його, а проте мимоволі боялися його, корилися йому і робили те, чого він БОЛІВ. Коли Ворона з повіту перейшов до губернського міста, Наймитенко прохав примостити і його там. Ворона розумів, що Махар може йому пригодитися і, коли треба буде, ліпше за всякого жида пофакторувати; він вволив його волю і упрохав Вакуленка взяти Макара писарчуком в банк.

Тепер, обмірковуючи свій план коло сподіваної афери, Ворона гадав, що ліпше за Наймитенка ніхто не зуміє умовити і умогоричити чорноозерських селян. Після бесіди з Вакуленком Ворона ще більш запевнився, що, вибираючи помічником Наймитенка, він не помилився.

Вакуленко, гадав Ворона, знає Наймитенка і вже ж сподіватиметься, що він перед ним нічого не потаїть, значить, і мені більше йнятиме віри.

Увечері того ж дня Наймитенко був у Ворони.

Сидячи віч-на-віч з Наймитенком, Ворона мовив:

— Я отеє, як бачите, бурлакую, мої всі на селі, сам мушу чай наливати.

— Вам се не первина,— усміхаючись влесливо, говорив Наймитенко, — їздячи стільки літ по селах, ви призвичаїлись.

— Та до чого тільки я не призвичаївся! Траплялося самому і самовар становити, і чоботи чистити, найпаче коли, було, дове? деться ночувати в отому Луговому, страх яке темне та вбоге село!

— Хіба в одному Луговому, скрізь у нас по селах темнота та злидні, ще гаразд, як трапиться де начальство з такою доброю та щирою душею до народу, як от ви! Селяне до віку вас не забудуть.

Ворона весело усміхнувся, знати було, що хамська влесливість йому по серцю маслечком потекла, але, вдаючи з себе людину смиренну, він мовив:

— Дещицю я зробив для народа, але що там! Мізеріяі Капля єдина з того, що неминуче потрібно народові.

— Перш за все треба йому світу.

— Авжеж; так хіба ж можна назвати світом те, що дає народові сільська школа, учителів добрих у нас скрізь бракує. Тямущий і прихильний до інтересів народу учитель став би йому взагалі за учителя

і керманича в леитті, був йому порадником, адвокатом, вартовим від усяких шахраїв, стеріг би громадські інтереси.

— Отакий учитель і по-моєму — зразок; зробитися таким учителем на селі — се мій ідеал, та не судилося мені досягти його.

— От на се я ніколи не сподівався,— ласкаво говорив Ворона,— ніколи не гадав, що ви маєте охоту учителювати! Чом ви мені сього ніколи не висловили, я давно б посадив вас учителем в те село, яке ви самі вибрали б.

— Не молена було, добродію, знаєте: рада б душа в рай, так гріхи не пускають; яка у нас на селі платня учителеві? Двадцять п'ять на місяць найбільше, на такі гроші не можна прожити з сім'єю.

— Платня дуже мізерна.

— То-то й лихо. Тут беру я з банку сорок карбованців і лед-ві-ледві бідкаючись, по-злидарськи стає на пролеиток. Коли б у мене був такий заробіток, щоб з його можна було дещо відло-жити про запас, тоді я, збивши яку тисячку, і подався б на село послужити рідному темному, убогому люду, але ж! — Макар журливо похитав головою і додав: — Се мрія, сама мрія.

— Не кажіть так: знаєте — убогий — ох, а за вбогого бог. Як я тепер бачу, так вам не далеко до вашої "мрії", виходить, ніби я й покликав вас на те, щоб допомогти вам швидше вхопити за хвіст свою "мрію".

Вся твар у Наймитенка подовшала, очі забігали, він здивовано дивився на свого патрона, не розуміючи, до чого той веде річ, а Ворона говорив:

— Маєте ви щомісяця сорок, а що ви скажете, коли я зроблю так, що до тих сорока ви заробите ще сотень три або й більше? Га? Що скажете?

Макар аж рота роззявив та, дивлячись на Ворону, пильнував швидше спостерегти: чи патрон його каже серйозно, чи жартома.

— Не ймете віри? — спитав його Ворона, не дожидаючи відповіді.— Не диво, але слухайте: у мене наклюнулося дільце; правда, доки що невелике, але перегодом, може, з його вийде і велике... Величезний дуб зростає з маленького жолудя. От в сьому ділі мені і треба вашої услуги.

Ворона допитливим поглядом пронизував Наймитенка.

— Повсякчас ладен служити вам тілом і душею.

— Я певен... Але слухайте далі: в одному селі треба мені у крестян заорендувати на довгі роки землі, землі ті — наділи. Через свою посаду не можна мені, не личить вести справу безпосередньо, ніяково мені єднатися просто, треба щоб хтось став за мене і справив діло до ладу; на се треба тямуху. От я і вибрав вас.

— Навіки спасибіг вам,— дякував Наймитенко, радіючи.

— Зразу трудно, навіть неможливо поєднати крестян, треба йти повагом, уміючи, треба, проте, місяць, чи й два пожити в тому селі да проквільно і підходити; а якою стежкою підходити, вас не треба буде вчити. Ну, що ви скажете, коли я прохатиму вас поїхати на село та пожити там місяць-другий?

— Не пустять мене з банку.

— Се вже моє діло, пустять; тут є і Вакуленків інтерес. Платню з банку братимете, як і досі, на селі житимете моїм коштом, а коли з'єднаєте крестян, за те вам п'ять сотень. Що ж?

Наймитенко кинувся цілувати руку Вороні і мовив:

— Я ладен хоч і зараз.

— Зараз не зараз, а на цьому тижні треба. На село ви приїдете задля здоров'я, на "дачу", мовляв, значить, треба і жінку брати, а як там і що діяти, про те я розповім, дам інструкцію, а далі слухайте.

У Наймитенка уся твар сяяла, очі горіли, він увесь трохи не тремтів на радощах.

— Скоро ми улаштуємо справу, доведемо її до бажаного скутку, тоді спорудимо товариство на акціях, тоді вам ще дамо тисячу і посаду в конторі на тисячу двісті річних. Добре?

Наймитенко неспроможен був більше здержувати того захвату, що обгорнув його, він обнімав і цілував Ворону, величаючи його і рідним батьком, і великим своїм добродієм.

— Але,— промовив Ворона, піднявши вгору пучку,— ви тямите, що в сій справі в головах успіху — тайна, довідаються про неї жиди чи інші аферисти, зараз ударяться наввипередки і переженуть нас. тим-то беру з вас слово, щоб ви про се діло нікому нічичирк, навіть жінці ні слова, ні півслова. Розумієте...

— Німуватиму, як риба та,— відповів Наймитенко.

VI

За тиждень чи що Ворона і Вакуленко уладнали свої обопільні товариські умови, оформили убезпеки і вирядили Найми-тенка в Чорне Озеро "рятувати своє здоров'я".

Хату собі Наймитенко найняв у волосного старшини Григорія Стуковенка, чоловіка бездітного і хоча з достатками, але Наймитенко дав йому добрі гроші.

В першу ж неділю Макар Наймитенко пішов до церкви і дав попові "на часточку" карбованця "о здравії болящого Мака-рія", а з церкви зайшов з жінкою до отця Софрона, щоб спізнатися і з ним, і з його попадею. У попа повітали їх дуже радо. Опріч здоров'я та корисного впливу на здоров'я чорноозерсько-го повітря, розмови ні про що не було. Вернувшись небавом до господи, Наймитенко запросив старшину до себе обідати.

Стуковенко старшинував вже десятий рік і добре призвичаївся поводитися з "панами", тим-то і з Наймитенком він говорив, хоча і охоче, але так вдатно, так "дипломатично", що жодним чином не можна було вивести, якої вік думки про громаду, про попа, про посередника, про податки і про таке інше.

Набалакавшись досить про Каменець, про Київ, про погоду, Наймитенко почав злегенька підходити і до своєї справи.

— Я просто раюю тут, у вашому селі,— говорив він,— повітря чудесне, просто животворне.

— Гарне повітря,— мовив Стуковенко.

— Чуєш, як здоров'я лізе в груди...

— Еге! А ми собі так так вже звикли, що нам і байдуже, не помічаємо, яка сила в нашому повітрі.

— І всі обставини тут добрі, людям, здається, тут не зле живеться?

— Ат живемо, на бога не нарікаємо, він нас любить, начальство милує, от хоч би і Євхим Антипович! Такого начальника дай, боже, до віку.

— Церква у вас мурована, школа добра, хати і двори чепурні, але більш за все я завидую на ваші землі. Я дитина хліборобська, селюк, як гляну на ваш чорнозем, так аж дух радіє.

— Чорнозем у нас добрий, родючий, недородів ми не знаємо, але трохи наомаль його, правда, не вся земля у нас однакова, он туди під полянку так самий пісок, через те з наділів нам і не прожити, мусимо наймати у пана Ковтуненка, землі його по той бік нашого села, зараз за боровим лісом.

— Що платите йому з десятини?

— Колись було під пшеницю десять бере, а тепер підняв ціну на двадцять... Звісно, тепер усе подорожчало.

— Я, як придивлюся до ваших земель, так бачу, що геть більшої користі з них можна зажити не оранкою, не з хліба...

— А з чого ж? — спитав зацікавлений Стуковенко.

— Мені здається, що отут у вас під чорноземом повинна бути добра глина... От якби на мене — я зараз би тут цегельню. Ви знаєте, яка тепер дорога цегла?

— Може, й так, та не нашої голови се діло.

— Звісно, до такого діла голіруч не візьмешся, треба людини грошовитої, а все ж не завадило б вам добре роздивитися, спостерегти нутро своїх земель, на се не треба ні великих заходів, ні грошей. Се таке діло, що і я, на гулянках, охоче зроблю вам, я трошки шуплю в землі і вгадаю її нутро.

— Ануте, нуте! — весело сказав трохи захмелілий старшина.

— Ви ж знаєте, що і золото, і срібло, і мідь, і залізо ніде, як в землі.

— Чув, що з землі викопують.

— Авжеж, та тільки викопують не такими, якими ми їх уживаємо. От взять хоч би отсей мій перстень: жовтий, блищить — він золотий, а ніж отсей залізний, а хіба і се золото, і се залізо такими і викопали? Ні! Викопують руду; таку ніби глину, та вже з неї чи через огонь, чи через воду і добувають чи золото, чи срібло, чи залізо. Глини тієї наберуть добру коробку, пуд чи й більше, а золота там макове зерно, тим-то золото таке дороге; інша річ залізо, з пуда залізної руди заліза добувають кілька фунтів, часом півпуда, уважаючи, яка руда.

Старшина слухав вельми уважно, а потім мовив:

— А я зроду-віку не гадав, щоб отеє руда глина була такої ваги; все то от бога, премудро бог сотворив: руда глина, а з неї — золото.

Наймитенко помітив, що старшина не розуміє слова руда, а бере його яко ознаку кольору.

— Чого на світі не буває,— сказав старшина,— може, справді і в наших землях родить золото.

— Золота-то нема,— відповів Макар,— було б воно, так би люде досі знали, золото більше в горах, он як у Сибіру, а на нашій рівнині його нема, зате може бути що інше: залізо, кам'яне вугілля, он як в Херсонщині і в Катеринославщині.

— Еге, еге! В Кривому Розі, чув і я; туди і з нашої волості ходять люде на заробітки: се я знаю з того, що у нас пашпорти беруть, от, даючи, і спитаєш, куди хто йде? Багато до Кривого Рога йдуть, заліза там, кажуть, сила-силенна.

— А землі ті вельми похожі на тутешні, чом би і вам не спробувати, що коли і у вас під чорноземом руда?

— Руда, руда; се я запевне знаю, доводилося і самому відкопувати бабам глинище, руда глина у нас.

— Але чи є в ній залізо...

— Сього вже не скажу, а глина руда, аж жовта.

— Ну, що як є в ній залізо?

— Гм! — старшина весело засміявся на повен рот.— Добре б було, та ледві чи є; досі б люде спостерегли.

— А коли є?

— Тоді наш могорич! Тоді і ми станемо панами, свій Кривий Ріг заведемо.

— Не так-то легко; голіруч нічого не вдієте, щоб покористуватись з нутра землі металами, треба і грошей, і тямущої голови, певного знавця, а у вас цього нічого нема...

— Скільки ж там грошей треба?

— Щоб спорудити отакі заводи, як у Кривому Розі, так і мільйона мало.

— Мільйон! ї не чув такого; скільки ж се буде?

— Мільйон і буде,— засміявся Макар.

— От ви смієтесь, а я не тямлю, що то воно мільйон? Скажіть так, щоб я зрозумів: був би мішок грошей з мільйону?

— Як яких грошей, коли б самих мідяків, так і на сотню волових ґринджол не заберете...

— їгі! — скрикнув Стуковенко.— Ото гроші, так гроші! Он який той мільйон!.. Нуте, а якби золотом?

— Золотом? Гм! Треба порахувати, може, три паровиці і набрав.

— Ну, се ще нічого, а все ж, як на мене, то і вмер би, а не зрахуваз, хіба б коробкою міряв, неначе ту пшеницю.

— А ви доки вмієте лік вести?

— Більш тисячі не втну.

— Б школі були?

— Де там! За мене і не пахло школою, самоуком навчився, та й як там навчився, скоропись не всяку розберу... Правду кажете: не нам за се діло братися, хоч би там і золото було у нашій глині, не нам, не нам воно, а тим, вибачте, товстотілим...

— В оренду оддайте землі...

— Се б ще нічого, але ж і тут морока: свої землі пустимо в найми, а самі що їстимемо? Де хліба братимемо? От воно й гак.

— Купуватимете.

— Купований хліб, пане Макаре, дорогий хліб і не такий смачний.

— А мені здається, що вийшов би дешевше свого.

— Як се так?

— Зовсім просто: тепер що ви маєте з десятини? Нехай сто п'ятдесят пудів.

— Ні, стільки і під добрий урожай не буде, кладіть — сотню.

— Як продать ту сотню по добрій ціні, візьмете вісімдесят карбованців. Скиньте ж за оранку, насіння, жнива, молотник... Що вам лишиться?

— Небагацько, тепер пшениця не в ціні, жиди звоювали панів і ціни збили... Нехай п'ятдесят карбованців лишиться.

— Се ж під добрий год, а крий боже — посуха, град, жук, муха, сарана, тоді що?

Староста мовчав; думне чоло його трохи охмарилося, знати було, що він щось міркує, нарешті він зітхнув і промовив:

— Всяко буває, все од бога, що біг пошле, того чоловік не одверне, але ж свої землі в оренду, а хліб купуй, ніяково воно, та ще й те, що дадуть оренди тієї за десятину?

— А ви панам що платите?

— Я, не наймаю, своєї стає, а люде беруть у панів, як під пшеницю, то двадцять і двадцять п'ять, як до землі.

— З десятини вам нема вигоди і не можна, треба з пуда.

— Як то? Глину важити... Нечувана річ.

— Не інак, інакше не можна.

— Се ви жартома?

— Скрізь так, і в Кривому Розі з пуда.

— Аж смішно! Землю на пуди! Ну, що ж з пуда дадуть, як ви гадаєте?

З очей і з усієї тварі Стукозенка знати було, що річ про руду більш і більш цікава йому; одначе він розпитував Наймитенка здержливо і часом вдавав, що він і не все те тямить і байдужий.

— Як до глини,— відповів Наймитенко,— платять по копійці де за двадцять, а де і за десять пудів.

" Старшина махнув рукою і мовив:

— Пусте діло, нема коло чого й заходжуватися. Он у Києві за маленьку карафашку глини на мазання дають сорок копійок, а в Одесі п'ятдесят.

— Так там же треба і праці: накопать, одвезти, скидать, натрудишся і сам, і скотину натрудиш, а тут за саму глину; ти собі лежи на печі та готові гроші бери. Нехай буде так, наприклад, на одному краю ваших земель — залізна фабрика стоїть; на другому копають глину; треба ж ту глину на фабрику привезти, за підводу нехай четвертак... Скільки разів за день звернешся? Разів десять, от вам щодня два з половиною карбованці. Де ви такі гроші заробите? За місяць — се виходить сімдесят п'ять карбованців. Подумайте, які гроші! Та ще й дома і замужем.

— Не щодня ж і заробиш, в свята і в неділю нема нічого, а скільки таких неробочих днів!

— Добре! Беріть самі будні, все ж вийде на місяць шістдесят карбованців. Хіба се не гроші! Опріч того і пішим, навіть жіноцтву — аби тільки здоров'я, а робота щодня буде. Малий підліток за місяць заробить десять карбованців.

У старшини розгорілися очі на такі заробітки, а чарочка ще більш піддавала огню.

— Славно ви говорите,— мовив перегодом старшина,— коли б воно і на ділі так, краще б і не треба.

— Побачимо! Перше діло треба землю добре роздивитися. Мені що, я не фактор, не пан, не грошовик, я сам мужик, хлібороб і єдине через те рад запомогти своєму братові-мужику, я по собі тямлю гірке життя мужика.

—г Дякувати вам! Нехай вам господь воздасть сторицею. Життя наше, справді, невимовно гірке! Гм! Ще добре, що у нас таке начальство,— додав старшина,— а коли б яке інше!.. То б... Он у сусідній волості торік вибили різками шістдесят чоловік, а у нас тільки двадцять... У нас Євхим Антипович — сказано... Та що й казати...

— Так я завтра і почну діло,— мовив Наймитенко.

— Час добрий.

— Тільки ж ваш могорич.

— Могорич — любовна річ, без сього не можна.

— Десята копійка буде?

— Десята?! Про мене... А за громаду не скажу.

До господи старшина вернувся з головою повною

ДУМОК.

— А що, коли справді у нас є залізо і станеться так, як віщує отсей Наймитенко? Та чи не бреше він часом? Не повинен би, свій чоловік, каже: я мужик, а проте хто його вгадає, тепер люде невірні: у іншого ангольський голосок, а чортяча думка. Може, його підослано, чи не проговорився я часом яким словом про начальство? Здається ні, я тямлю, що треба обережно... Побачимо. Коли справді походитиме на те, що буде бобу решето, так зуміємо вклонитися і Вороні, він людина нелиха.

Грицева жінка давно вже спала. Гриць, думаючи голосно, розбудив її.

— Що ти там бубониш собі серед ночі? — спитала вона.

— Спи собі з богом, спи, не твоє мелеться.

— Світло переводиш, лягав би вже.

— Ну-бо, Насте! Спи, або хоч мовчи, не перебивай моїх думок, важне діло.

— Думати можна і поночі. Потуши світло, та й думай собі. Затого світ буде, туши!

— Да цить-бо, я зараз.

— Так і гаси.

Гриць дмухнув, загасив світло і ліг спати.

VII

Наймитенко й на макове зерно не тямив, яким чином стежити руду, але, справляючи Воронин наказ, мусив між людьми пускати ману. Він на другий день, взявши Стуковенкового наймита, обійшов з ним наділи чорноозерських крестян, понабирав трохи чи не з кожної десятини по жмені землі, назбирав, прийшовши до господи, черепків, понасипав туди землі і поставив їх проти сонця на призьбі.

— А що земля показує? — питав його Стуковенко.

— Які-бо ви швидкі,— відповів Наймитенко,— хіба можна так скоро! Треба, щоб вода випарилася проти сонця, тоді треба просіять, намочить в соку, перецідить на цідилку, тоді буде знать, та ще й те, я не інженер, не хімік, а так трошки шуплю. Та аби нам на слід напасти, тоді ми знайдемо певного знавця і землю треба буде брати не зверху, як тепер я взяв, а прокопавши добру глибину.

— Звісно, треба до глибини докопаться... Робіть як знаєте, ваше діло, а ми вже на готове.

Під вечір Наймитенко навідався до попа, потім до дяка і все розпитував, що за люде чорноозерці, хто ватажкує в громаді і нарешті здивував попа, повідавши йому "свою думку", що в чорноозерській землі повинна бути залізна руда.

Піп погладив свою широку бороду і мовив:

— Діло добре: се благодать божа! А ви, коли послужите ближньому, зробите діло вгодне богові. Але ж тут треба грошей і грошей, та не жаліючи...

— Авжеж.

— А у вас вони знайдуться?

— У самого у мене — де вони, я маю на прикметі одного банкіра.

Наймитенко почав яркими кольорами малювати ті великі "блага", на які треба сподіватися і селу, і попу, коли знайдеться руда.

— Виросте фабрика,— говорив він,— наїдуть сюди люде з достатками, крестяни розбагатіють, а вже ж і вам, вибачте за щирість, перепадатиме, а тепер, я бачу, і вам не солодко.

— Кому в злиднях солодко! — зітхнув отець Софрон.

— А ще ж то і дітки малі у вас; дасть бог підростуть, з ними зростуть і видатки.

— Oxl І не кажіть вже; і вдень і вночі про се думки їдять мою голову. Чи стане моєї снаги вивести дітей у люде: дві доньки, треба їх в гімназію, бідно-бідно треба на них річно п'ятсот карбованців, три сини, до семінарії не пущу ні одного, один піде на лікаря, другий на юриста, адвокатом буде, третій на інженера.

— А там дасть бог і четвертого.— Наймитенко і піп солодко усміхнулися; піп, одначе, ніби не дочув Наймитенка і сказав:

— Коли що, то я не відказен послужити на користь і своєму селу, і чулздм добрим людям, і проповідь в церкві скалсу на текст о закопаних талантах.

— Чудесна тема: зараз знати, що діло добре, боговгодне; господь зараз же осінив вас такою благодатною думкою, а праця ваша, будьте певні, не пропаде.

— Яв сьому певен і щиро скажу вам, що без моєї поради крестяни не обійдуться, а от Ворона як?

— Либонь, не піде наперекір; він же крестянський батько і зрозуміє, яка тут лахва крестянам, він зрозуміє, що ся справа зразу піднесе побит крестян і вирве їх з пазурів убожества.

— Одначе се ще далека річ, ще, може, руди й не буде, так тепер ще й рано мені виступати,— мовив отець Софрон,— а коли діло піде, я рад слуладти.

— Ні, ні батюшко! Треба зараз починати, а починати всяке діло треба з молитвою, так от,— додав Наймитенко, подаючи чотири золотих п'ятачки,— прийміть і відправте молебень, помоліться о преуспеянії.

Отець Софрон подякував і сказав:

— Істинно кажете: початок всякого діла молитва і благо-словеніє боже, завтра св. Іоанна, буде служба, так я і молебень.

Далі отець Софрон порадив Наймитенкові, до кого йому з громадян повернутися і як з ким поводитися, щоб на громаді не було змагання і галасу.

VIII

Жваво і метко працював Наймитенко коло чорноозерських крестян. Не забув він і про учителя з міністерської школи. Учителював там Василь Дейкун, попович, що скінчив семінарію. Великого впливу його на село не було, більш за все через те, що він по природі був чоловік полохливий і занадто тихий, але у його закоренилося і ще не вияловіло посіяне в тому гуртку українців, до якого він налелсав в семінарії, благородне зерно любові до рідного народу і краю, і в Чорному Озері було у його чоловіка п'ять таких громадян, що завлсди з ним радилися про добро громадянське. Отся купка селян видавалася між громадою і розумом, і спостереженнями над життям і обставинами, але усі вони були люде убогі, лсили більше з фурманства, а через те мусили мало коли сидіти в селі, більше в дорозі і на громаді бували вряди-годи.

Після "аналізу", зробленого Наймитенком, після проповіді отця Софрона о "талантах" по селу залунала гутірка про "скарб" в чорноозерських наділах. По всіх кутках і старі і малі говорили про "невидиму десницю", що привела в Чорне Озеро "спасенну душу" Наймитенка і його рукою указала на ту "підземельну благодать", яка поможе чорноозерцям "зробитися багатирями, а може, і панами". Під впливом проповіді і добрих відносин отця Софрона люде на Наймитенка дивилися яко на чоловіка незвичайного, "провидця, посланого небом".

Ворона держався осторонь, вдавав з себе чоловіка зовсім байдужого в сій справі, навіть при людях кепкував з заходів Наймитенка. Отець Софрон казав йому:

— І ваші ж землі тут, може, і в них руда є.

щ — Коли о, то є, що громаді, те і бабі,— усміхався Ворона,— нехай спершу люде, а я за ними, моє не втече. Я, дякуючи богу та царю, маю певний кусок хліба — служба, а потім пенсія. Звісно, коли що треба буде крестянам, я радніший запомогти їм і порадою і там у нас в губернії, а доки що моя хата скраю.

Учитель Дейкун добре не розумів, в чому саме сила в заходах Наймитенка, одначе йому здавалося трохи чудним, що приїжджа чужа людина Наймитенко, чоловік без освіти, мізерне писарча з приватного банку, так швидко спостеріг залізну РУДУ" так жваво і цупко взявся за се діло... "Тут воно щось не так,— думав собі Дейкун,— Наймитенко, мабуть, тут тільки фактор, а за плечима у його хтось інший". Тим-то Дейкун, хоча і приязно вітав Наймитенка у себе в хаті, але не йняв віри в безкорисну прихильність його до інтересів крестян; коли ж Наймитенко прохав його впливати на громаду, щоб не комизилася, Дейкун відмовив йому, говорячи:

— Се не моє діло, мені не можна вмішуватися ні до якої громадської справи. Моє діло школа, а інспектор у нас лихий: довідається, що я даю селянам які поради — зараз прожене мене, та ще й "неблагонамеренным" обцирклює перед жандармами.

— Мені здається,— налягав Наймитенко,— ви марне боїтеся, ви ж на очах у Євхима Антиповича.

— Євхим Антипович мені не начальник, хоча, звісно, захотів би, так нашкодив мені, а інспектор Бабунець — кажу ж вам — строгий! Щоб опріч школи учитель ні до чого не мішався, нехай чоловік чоловіка ріже, а ти мовчки дивись, от у нас як.

Хоча Наймитенко і не надавав великої ваги впливу Дей-куна на громаду, але ж йому було б зручніше, коли б і учитель був за його, тим-то Дейкунова відмова трошки зажурила його.

З хати учителя він поплентався до бору, сподіваючись зустріти там Ворону. Додому до Ворони він не ходив, а радилися вони звичайно в темному бору, де могли зустрічатися "випадково, гуляючи".

Коли Наймитенко розповів про Дейкунову відмову, Ворона сказав:

— Річ звичайна, немазане колесо скрипить, а ви не догадалися — спершу підмазать, а тоді вже їхать.

— Не підмажете, не візьме.

— Що се ви, Макаре! Звідкіль ви? З другого світу, чи що? Не візьме! Ха-ха-ха! Попович, ладанний елемент не взяв би! Кожен попович по своїй природі — грошолюб, а тут парубок, що має ледві двадцять рублів на місяць, ходить в дірявих шкарбанах, в латаних штанях, їсть мужичий борщ та кашу з олією і такий би то не візьме!.. Може, десять й не візьме, покобениться, а за двадцять п'ять обіруч...

— Я іншої думки: у Дейкуна вдача загартована, він, бачте, як я довідався, в семінарії ще належав до гурту отих українофілів, то запеклі душі! Я їх трохи знаю... З характером люде...

— А спробуйте.

.— Ніяково, кине межи очі, та ще й пропечатає...

— Цензура про се не пустить...

— Та у їх, у гаспидів, є ходи до столичних газет...

— Гм! Так давайте так, щоб не кинув в вічі: вложіть в пакет, напишіть його адресу та й покиньте у його на столі.

— Страшно! Він подасть в поліцію, скаже: хабаря давав.

— Хто ж йому пійме віри? Спитають: за що ви йому хабаря давали? Ні, сього він не зробить, а зробить — утремо носа, шепнемо Бабунцю...

Наймитенко похитав головою і мовив:

— Ліпше не пробувать... Може, і без його діло піде на лад.

IX

Минуло тижнів зо два. Було якесь невеличке свято. Чорно-озерці не робили, а по обідах, коли сонечко близилося до вечірнього пругу, біля волосної хати зібралася громада на пораду: чи віддавати землі в оренду?

— Та хто ж бере наші землі? З ким маємо діло? — спитався один з громадян.

— Бере їх банкір Вакуленко, а мені дав він вірчий лист,— відповів Наймитенко,— на що я поєднаюся з вами, на те і він пристане.

Почали радитися. Очевидно було, що більшість громадян заздалегідь була вже настроєна на руку Наймитенка, великого змагання не було; люде гомоніли тільки "для прилики", щоб не мовчати. Писар ладен вже був писати приговор громади і проект контракту, аж ось з купки людей, чоловіка десять, що досі стояла на узбіччі мовчки, озвався Ігнат Лучко:

— Дозвольте говорити...

Писар, старшина і ще дехто здивовано глянули на Лучка.

— Ну, кажи, що там? — мовив писар.

— Досі ніхто виразно не сказав: про які саме землі річ іде? Як буде з пісками? Чи і піски бере той банкір, чи піски за нами, може, сіятимемо на їх пшеницю? — глумливо питав Лучко.

— Авжеж, і піски,— відповів Наймитенко.

— А ціна на їх яка?

— Ціна? Ціна... Звісно, ціна...— Наймитенко глянув на писаря, потім на Наума Хвостюка, на Євмена Хамка, ті моргнули йому і він додав,— нехай і на піски така сама.

— Досить з тебе,— промовив писар до Лучка,— нуте, тепер вже ніхто нічого?

Люде мовчали.

— Так я писатиму...

— Пиши, Степане Кононовичу, пиши, не гай час.

Писар пішов в хату. Тоді два сторожі на другому кінці невеличкого майдану постановили довгий стіл; на стіл дві величезних сулії з горілкою, хліб, решето огірків і повну миску сала кришениками. Наймитенко запросив громаду на могорич. Громадяни пили, їли, дякували Наймитенкові, "начальству" і "всім добрим людям".

Перегодом писар покликав громаду послухати те, що він написав і дати руки.

Перечитавши приговор, писар казав Терешку Трегубен-кові яко людині письменній взяти руки і підписатися на при-говорі.

— Я руки не дам,— озвався Павло Косарчук, ховаючи руки за спину, у його трохи шуміло вже в голові.

— Чому не даси? — спитав його старшина.

— Тому, що не так, як треба, написано, там написано тільки про руду.

— А тобі ще про що треба? — озвірився писар.

— Мені ось чого треба, щоб ви тямили. Пориє він, покопає нам землі, зробить свинорий — та замість рудої відкопає синю або червону глину і скаже: такої я не беру, мені не такої треба, мені треба рудоїГ Отоді як буде?

— Се правда, правда,— озвалося ще кілька голосів, з тих, що слово "руда" розуміли яко ознаку кольору.

Наймитенко почав жувати слово "руда", говорячи, що колір землі тут ні при чому.

— Та в приговорі ж так і написано,— озвався писар,— "всякого рода руда", се значить і біла, і зелена, і червона.

— Може, а все-таки ліпше буде, коли виразно стоятиме: і червона, і біла, і зелена, тоді мусить він забирати всяку глину, а не саму лишень руду.

— Так не можна написати,— сердився писар,— з нас начальство сміятиметься, скаже і про мене, і про вас таке, що соромно і вимовити.

— Нехай собі каже, нам байдуже.

— Як то — байду лее? Начальство — тобі байдуже! Га! Та за се тебе...

— За се — нічого... Що лс я? Я нічого, я не про начальство, а про глину, щоб стояла там усяка глина.

— Дурню ти,— огризнувся писар,— там же так і стоїть "і всякого роду руда". Чув?

— Чув, ви калеете руду, а я кажу і зелену, і білу, і червону.

— Ти ж чув, що тобі і всім там говорено, що руда — значить "залізняк", а не руда глина.

— То так і напишіть.

— Так воно і написано, а ти не тямиш, та людей баламутиш, та ще й про начальство верзеш таке, що тебе прямо в кайдани. Дурний!

— Я не другий, та й ви не третій, а коли не по-моєму, так і прощавайте.

Нарешті, щоб "не попсувати діла" пристали на Наймитен-кову пораду і написали "всякого цвета руду"; але тут знов озвався хтось з громадян, доводячи, що глина зроду-віку не цвіте, хіба в хаті, як довго лежить, так зимою часом цвіль паде і зацвіте.

— Так, так! В землі глина зроду не зацвіте; так не можна, він тоді пристане до нас: давайте таку глину, що цвіте, без цвіту, скаже, не беру.

— Цвіт,— значить колір,— говорив Наймитенко.

— Так так і пишіть: "всякого кольору".

— Не можна так,— змагався писар,— за се мене начальство зганьбить; мені й так раз у раз наказують не вживати хохлаччини... ,Що я йому казатиму?

— Так і калси, що ми ніхто більш, як не хохли: по-німецькому чи по якому іншому не розуміємо.

— Піди вже ти йому так скажи.

— Думаєш, не скажу? І скажу...

— А він тобі в зуби, по щелепах...

— Руки короткі.

— Досягне, начальство скрізь досягне.

— Годі вам! Кажіть ділом,— допитувався писар.

— Може б, ти, Степане Кононовичу,— озвався нарешті Стуковенко,— написав так, щоб там був і цвіт, і колір?

На цьому й погодилися.

Вже було зовсім темно, коли Наймитенко приніс до Ворони добру звістку, що громаду вгамували і приговор підписали.

На другий день громадський приговор пішов до начальства, а за тиждень після того і Ворона, і Наймитенко покинули Чорне Озеро і рушили в губернію з ясними і радісними надіями. По дорозі Наймитенко завернув до "начальства", просячи швидше одіслати приговор далі, в губернію, з своєю думкою, що задля крестян Вакуленкові умови і платня за землю дуже корисні.

X

За день чи два після виїзду Ворони з Чорного Озера приїхали в Полянку Летючий з другим інженером. Летючий трохи спізнився через те, що в Москві був постиг його несподіваний недуг.

Уся Полянка вже знала про те, яке велике щастя "упало з неба" чорноозерцям, і Летючий зараз по приїзді довідався, що чорноозерці пустили в оренду свої землі задля копання руди.

Летючому не треба було довго голову ламати, щоб зрозуміти, що в сій справі перед водив Ворона.

"Бач, який славний приятель,— говорив Летючий собі на думці,— добрий нюх у собаки! А мені хоч би слово сказав був! Тривай же, вража душа! Наввипередки побіг, побачимо, хто кого випередить".

В Чорному Озері Летючий вивідав усі подробиці умови Наймитенка з селянами і, не гаючись, вирядив свого товариша в губернію пильнувати усіма заходами, щоб губернська адміністрація не затвердила громадського приговору і спроектованого контракту. Летючому хоч і здавалося, що він встигне скасувати той приговор, одначе про всяк случай він кував на два міхи і доручив своєму товаришу інженерові Хватьку побалакати з Вороною і з Вакуленком та притьмом налягти, щоб вони до свого товариства — чи буде воно "на вірі", чи на акціях — прийняли і його яко головного інженера-розпорядника.

В Чорному Озері Летючий яко певний знавець свого діла повів "лінію" зовсім інакше, ніж Наймитенко і Ворона: він заквартирував у попа, покликав кількох видатніших господарів і почав доводити їм, що вони вельми-превельми продешевили, бо земля їх така багата на руду, що їм всякий тямущий чоловік дасть по копійці н& за вісім пудів, як вони умовилися з Найми-тенком, а за два пуди.

Селяни, а з ними і Стуковенко слухали уважно. З очей їх ч знати було, що вони спершу не зовсім певні в тому, що вони чують з вуст Летючого, а далі почали міркувати і Стуковенко мовив:

— Може, й так; може, й продешевили, але як же його назад, назад ніяково, назад тільки раки лазять, не годиться ламати слово, бо і начальство...

— Та що ти, Грицю! — озвався Олексій Колесо.— Звісно, слово закон, але ж ми контракту ще не підписали і кому се не ліпше взяти чотири карбованці замість одного. Тільки коли б чого від начальства не було нам за те, що змилимо на слові.

— Начальство ваше,— сказав Летючий,— не сліпі люде, воно бачитиме, що Наймитенко вас омилив, а ви пойняли йому віри та й пристали на дешеву ціну. Умовилися ви з ним за ціну на залізняк, який викопає, а за ті землі, яких не копатиме, які займе під будівлі, як за ті? Дурно вони йтимуть, чи що?

Люде переглянулися і очима питали один одного.

— Воно справді так, Грицю,— мовив Лаврін Кос до Стуко-венка,— що ти на се скажеш?

Гриць трохи подумав, потер собі чоло і відповів:

— Воно справді чи не так, буцім чи не дали ми маху?

— Авжеж, дали. Нам не можна буде орати тих земель, що оддамо йому, вони у його гулятимуть; або він кому найме, він їх не копатиме, значить, скаже, і платить ні за що.

— Та хіба ж можна усі землі разом розкопувати? — мовив Летючий.— Ні в кого на се снаги не стане, і потреби такої не може бути. За рік

розкопає він десятину чи нехай дві. Чи ви ж тямите, скільки залізняка можна добути з вашої десятини?

Люде знов кидали очима один на одного, стинали плечима і не знали, що казати.

— Про нас,— озвався старшина,— се діло темна темнота, але ж і наш начальник, і пан Ворона казали мені, що ми не продешевили, і добре заробимо.

— В таких справах,— сказав Летючий,— я більше тямлю, ніж Ворона, я певний знавець сього діла, я інженер, працював двадцять літ коло руди, от же що я спостеріг на ваших землях, і те, що спостеріг, хоч і заприсягти готов — правда. У тій вашій землі, що понад річкою, стільки залізняка, що вам і з одного упруга не зрахувати.

У селян тварі почали довшати, навіть отець Софрон упився очима в очі Летючому і слухав, роззявивши рота, а Летючий говорив далі:

— Учора, ви бачили, викопали ми яму завглибшки на сажень — і скрізь руда; запевне не скажу вам, чи далеко вона йде в глибінь землі, мені здається, що йде вона ще на чотири, може, й на п'ять сажнів, але берім тільки на сажень. Коли ми викопаємо таку яму на сажень завдовжки і завширшки, так з неї наберемо руди не менше двох тисячів пудів!

— Мати божа! Яка се сила! Чуєш, Грицю?

— Тривай! Се я чую, почуємо що далі,— відповів старшина, дивлячись на чоботи.— Нуте, пане! Що ж далі, кажіть?

— Далі от що: коли ми візьмемо, що шар руди буде завтовшки тільки на сажень, а певно, він геть товще, так і тоді з однієї десятини добудемо трохи не п'ять мільйонів пудів...

— Ігі! — загомоніли розмовники Летючого.— Се не нашої голови діло. Ми й не второпаємо — скільки се воно буде; ви нам зведіть на гроші, тоді нам видніше буде, або на підводи, ще видніше буде: кладіть сорок або і п'ятдесят пудів, у нас товар добрий, везючий.

— Треба буде, може, сотню тисячів підвід.

— Не зрахувати нам і сього! А нуте на гроші?

— На гроші? Коли брать за вісім пудів копійку, то з десятини п'ять-шість тисячів карбованців, а коли копійку за два пуди, так вчетверо більше.

Почувши такий рахунок, люде кілька хвилин стояли німо, потім Кіндрат Опікало сплеснув руками об поли і промовив:

— Нагрів! Нагрів нас, песька його. душа! Чуєш, Грицю! Як нагрів! Аж в халявах плющить!

Старшина почував себе ніяково і спитав отця Софрона:

— Чи все отеє правда?

— Я не інженер, не скажу, а коли так, так виходить, що ви теє... Тонко напряли.

— Так долой той приговор! — озвалося кілька голосів.— Зараз збирать громаду та гонця до начальника, щоб той приговор по боку, нехай він їм теє, вибачте!..

— Які-бо ви швидкі, стривайте, я старшина, з начальником так не можна, скаже: бунт. Ще не сіло, не впало, а ви зараз вже й до бунту, поспіємо з козами на торг.

— Чого ж тут ждати!

— Треба, щоб усе було як слід, щоб і начальство не гримало, і самим не потіти. Ну, збудемося Вакуленка, а де візьмем другого? Се таке діло, що на його треба чоловіка з повним мішком грошей.

— Про се не турбуйтесь,— сказав Летючий,— я ладен зараз вам дати по копійці за три пуди і по сотні з десятини, які підуть під будівлі, дороги і таке інше.

— Може, се ви жартома?

— Я приїхав і скликав вас не на жарти.

— І заруку дасте?

— Яку скажете.

— Отеє так! Зарука святе діло. Чуєш, Грицю! Зараз, давай громаду! Катай! А Наймитенка — геть, він шахрай.

Почали дуже недобре гомоніти проти Наймитенка, кололи і старшину, злегенька згадали і Ворону, а Клим Гусак, повернувшись до попа, мовив:

— І ви, батюшка, були заодно з ними і проповідь таку говорили в церкві, а воно показується, що й ви ходили помацки.

Отець Софрон трошки зашарівся і відповів:

— Я не казав, щоб ви нікому більш, як не Вакуленкові оддавали землю, а говорив взагалі... Я радив і напучував, щоб таланти, наділені

вам господом богом, не тліли в землі... А про мене байдуже — хто вам сват... Звісно — чим більше, тим ліпше...

XI

З того часу серед спокійних звичайно чорноозерців пішла колотнеча, розтіч. Люде чули, що Наймитенко обдурив їх; налякали, що і "пастир підвіз возка"; більш за все нарікали на старшину та на писаря. З другого боку, була чимала частина й таких громадян, що хто щиро, а хто й лукаво, не йняли віри й Летючому і стояли за те, щоб не каламутить справи, не ламать приговору і договору з Наймитенком, твердили:

— Одрізана скибка хліба, і годі!

— Так не кажіть! Договору ще не було, а тільки приговор, і ніхто не може примусити нас підписати договор шкідливий для громади.

— А начальство?

— Начальство нас тільки оберігає од шкоди,— змагалися прихильники Дейкуна.

З цього ж таки гуртка виходила і така порада, щоб, скасувавши приговор, не єднатися і з Летючим, а попереду вирядили людей до Кривого Рога, щоб вони роздивилися і розпиталися, як там ведеться справа з наймом земель з рудою.

Підручні писаря і взагалі громадяни, підмогоричені Наймитенком, твердили своє:

— Громада сказала своє слово і дала згоду в приговорі, тепер треба ждати, що скаже начальство...

Сам же пан писар говорив:

— Доки не прийшла відповідь з губернії, не можна скликати громади, тим паче не можна касувати приговору без волі начальника, так по закону, а коли ми станемо проти закону чинити, нас візьмуть за бунтарів, наведуть сикуцію, сикуція діло страшне, чули, що торік діялося у Дерещенка?

Слова "бунтарі", "сикуція" роблять на темних селян більший вплив, ніж пекло, антихрист і інший жупел, бо ні пекла, ні жупела, ні антихриста ніхто з селян не бачив, а сикуцію доводилося бачити чорноозерцям в сусідніх селах. Найстрашніший у селян "пугач" — се писар, людина, як вони кажуть, "видюща в законах", і писареві дуже легко нагнати на селян жах.

Чорноозерці по своїй природі люде незвичайно спокійні, покірливі, темні, а проте стійкі, лишень останніми часами, коли заведено у них школу, декілька чоловіка з молодіжі почали змагатися проти лиходійних заходів волосного писаря і його патрона начальника і доводити громаді, що писар яко людина метка, лукава і двоєдушна не по правді здається на закон, часом дурить громаду вигадками, яких в законі нема. Але ж таких "протестантів" в Чорному Озері було ще вельми мало.

На лихо, писар був любленіком начальника, а сей не уважав на те, що писар в душі своїй запеклий ворог освіти селян, ворог всякої школи і всякого учителя, який хоч трохи не лиже писарської халяви.

На сей раз лякання бунтом і сикуцією зустріло, одначе, хоча й легенький протест.

— Ми не бунтуємо і проти начальства не змагались,— виступив молодий парубок Охрім Сергієнко,— наводити на нас сикуцію ні за що, ми просимо скликати громаду на пораду.

— По закону сього не можна,— твердив писар. Старшина, немов огню того, боявся слова "не по закону"

і сліпо йшов на поводі у писаря там, де писар говорив: "Так треба по закону". Тим-то і тепер він не хотів скликати громаду в справі, яка вже раз обговорена і добула собі громадський присуд в формі приговору, пересланого до начальника; і він приміркував собі перш за все поїхати до начальника в село Блискачівку і спитати у його дозволу і поради.

Начальник сказав ні те ні се, а насамкінець порадив: "Не бігти навзаводи, а підождати, заким прийде відповідь з губернії".

— Та що отеє з чорноозерцями — подуріли, чи що? — спитав він, ніби жартома.

— Бачте, Летючий отой, як налетів на село, так чисто розсобачив людей; дає вчетверо більше, ну люде за ним! Звісно, спокусливо.

— Гм!

Начальник почав гладити свою узеньку клинувату руду бороду і ходити з кутка в куток. Поміркувавши, він сказав Стуковенкові:

— Я тобі пораджу от що: не вертаючи до Чорного Озера, рушай в губернію, розкажи усе Євхиму Антиповичу і спитай у його поради.

— Так то й так, позавтрому я й вернуся, баритися нічого. Так ви дасте до його листа?

— Ні, листа не треба, писати тут нічого, словами ліпше усе перекажеш.

— Чую, добре.

— Скажеш, що я порадив тобі їхати до його. Старшина пішов.

Не минуло ще й двох годин після сього, як до начальника прийшов Ошкало з Сергієнком. Начальнику часто доводилося бачити Ошкала на громаді; він знав його яко людину розсудливу, спокійну, але завзяту і часом вспірскливу.

— А чого се ви? — спитав начальник.

— Та не з добра, пане! Не вам кажучи, вскочила наша громада в халепу, здавалося, йдемо по рівному, аж ось горбок, біля його копець, ми й беркиць!

Він розповів усе, що в сій справі діялося в селі, і насамкінець додав:4

— Отеє вже більш тижня благаємо старшину скликати громаду, а він водно не хоче, так ми до вас, скажіть йому нехай скличе.

Начальник насупив брови і відповів:

— Се все я знаю, але не можна мені нічого вам зробити; треба ждати, доки прийде відповідь з губернії.

— Так і старшина каже, а на нашу думку можна і не ждати.

— Що ж ви на бунт заходжуєтесь, чи що?

— Самі про себе бунтуємо.

— За бунт — дорога на Сибір.

— Цур йому, тому Сибіру, нехай він скисне, ми не проти закону, не проти начальства, а хто собі ворог! Бачимо, що діло негаразд, треба його полагодити, а писар та старшина не дають.

— Треба підождати, треба слухатись начальства.

— Чого ж його ждать; вже коли на те пішло, так все одно, хоч начальство і затвердить наді нерозважений приговор, а ми не пристанемо на Вакуленкові умови і контракту не підпишемо,— промовив Сергієнко.

— Хто се ми? — спитав начальник, строго дивлячись на його.

— Звісно хто, ми — громада.

— Ви од громади?

— Ні, ми від себе.

— Та як же ти смієш говорити за всю громаду? Га? По якому се? Чи тямиш ти, що за таке буває?

— Я ж що? Я, здається, нічого такого,— відповів трохи лякливо Сергієнко.

— Нічого? Материне молоко на губах не присохло, а він вже — "ми". Мабуть, тебе ще не вчили, березової каші не куштував.

— Бог милував досі і надалі сподіваюся на його ласку... Я швидше б в ополонку, ніж під різки.

— А коли суд присудить по закону?

— Все одно не дався б.

— Значить, ти бунтар, проти закону, га!

— Проти різок, та й за що ж закон взяв би під різки, коли я нічого...

— За те, щоб не баламутив людей.

— Я сього, паночку, ніколи й не думав.

— Ти й зараз передо мною просторікуєш так, як бунтар, я тебе з ока не спущу, я тебе під догляд урядника оддам.., Ідіть собі додому і не баламутьте людей.

— У нас до вашої милості,— озвався Ошкало,— є писана бомага.

— Писана?.. Хто її писав?

— Ат! Чоловічок один.

— Якийсь брехунець, п'яничка. Я не прийму бомаги, за тиждень, чи що, я сам буду в Чорному Озері, тоді й подасте, а тепер з богом марш!

— А що, дядьку! Чи сподівалися ви на таке? — спитав Охрім Опікала, вийшовши з хати начальника.

— Говори ж...

— Мабуть, Наймитенко добре мазав колеса.

— Мабуть, не без того, а може, й ні, хто його вгадає: бач, Летючий каже, що до сієї справи примазався і Ворона, а він начальник над отсим...

— Еге! Так от воно що! Тим-то зараз і бунт, і різки, і всякі похвалки.

— Еге ж! Ворона скрутить діло, се я бачу добре.

— Недобре... Та є, дядьку, такі, що й Ворону скрутять, як треба буде.

— Звісно, є, та де вони? Піди шукай...

— Будемо шукати, язик до Києва доводить.

Коли Ошкало і Сергієнко, вернувшись до свого села, розповіли про свою невдачу, Летючий притьмом радив їм їхати в губернію до головного начальства, до князя Пугача.

— Ні, я до такого великого пана не поїду, страшно, і не доступлюся я до його,— говорив Ошкало.

— Так пошліть до його просьбу по пошті, а я дам вам свідоцтво, яка багата на руду ваша земля.

— Се інша річ, коли б тільки за се нас не закинули в острог.

— Ні, ні! Будьте певні, що ні.

XII

Ворона після бесіди з посланцем Летючого з Хватьком невимовно ремствував на Летючого.

— Хіба се по-товариськи,— говорив він своїй жінці.— Хіба де видано, де чувано, щоб товариш у товариша рвав із рота кусок хліба! У його сотні тисяч тріщать, а я чоловік убогий, злидар; живу єдине з платні за службу! Він чоловік одинокий, а у мене сім'я, та й з якої речі він

втручається в нашу справу? І втручається так нахабно, що й відступного не бере; Хватько каже, що про відступне і речі не може бути, нам подавай, каже, "учредительские" паї та ще й директорство. Нахаба! Чиста нахаба! Совісті у його нема.

— А що ж Вакуленко? — спитала жінка.

— Вакуленко так само, як і я, умовляв на відступне, не хоче; на наші умови не пристає, спробував загрозити, він сміється... Вакуленко каже: у нас капітал, сила, знайомості, а він на те: і Летючий не без грошей, а знайомості будуть і у нас, ми, каже, не викликаємо баталії, але й не злякаємось її... Ми хочемо по-людськи, по-чеськи... Чуєш, любко! Отеє у їх по-чеськи, забігти поперед тебе та з рота вирвати... Се по-розбишацьки! Се зовсім не чесно...

— То як же буде діло? Невже-таки може не вигоріти таке славне і таке святе діло?.. Ви ж ціле село витягаєте з ярма злиднів!.. Се ж заслуга ваша і перед народом, і перед історією.

— Я маю на бога надію, що наша справа не піде внівець: з Летючим затягнемо переговори, не будемо різко, зразу відмовляти йому, заким не підпишемо контракту з селянами; ну, про всяк случай і ще дещо зробимо, а ти б пішла та найняла молебень о преуспіянії.

— Треба ж не гаятись, поспішати...

— Я не дрімаю, у нас "в присутствії" діло добре йде — за день чи два піде воно до Пугача, тепер все діло за ним, треба його якось розігріть, але мені се не лйчить, се діло Вакуленка... Якийсь пікнік там чи що інше... Він знає.

— Треба швидше, швидше, а то ви як почнете жувати, та "бігти" ходою, так!..

— Ні, ми тепер по-кур'єрськи, навзаводи... Вакуленко вже й статут написав сподіваного товариства, аби тільки швидше Пугач... Сьогодні він підпише, а завтра і контракт, і статут... Гроші у Вакуленка готові. Аби Пугач!... Тоді діло по маслу! Тоді ми Летючого почастуємо табакою з чемерицею...

Вороніха раділа; очі, вся твар горіли у неї.

— Тоді зараз треба нам в Чорному Озері новий будинок становити.

— Без слова треба.

— Старий наймемо товариству під контору, чи що?

— Авжеж.

— За його дадуть річно не менше тисячі.

— Вельми вже ти ласа, він і увесь не варт тисячі, хоч би п'ять сотень.

— Дадуть і тисячу, тільки ти не мішайся, я умітиму взять.

— Бери на здоров'я.

— А землю нашу товариство найме?

— Коли буде в ній руда.

— Та хоч і не буде, все одно; їм треба ж землю і під город задля робочих, і на що інше. Вже ж ти будеш в "правленії"?

— Сподіваюся! — усміхнувся Ворона на повен рот.

— Ті гроші я всі собі візьму.

— Бери!.. Куди ж їх повернеш!

— А скільки їх буде?

— Якщо не під руду, так нехай три — чотири тисячі.

— Що ти! У тебе все так, або проґавиш, або продешевиш; менше п'яти не можна. На їх я накуплю акцій, гратиму на біржі, я певна, що мені поталанить, мати, може, поможе... Мені ще, як я була малою, циганка ворожила великі гроші... Ось побачиш, який я капітал зроблю... Аби було з чого почать; гроші роблять гроші...

І Вороніха, відкинувши голову на спинку канапки і прижмуривши очі, почала висловлювати чоловікові свої надії, а надії ті були такі смачні, такі солодкі, що вона облизувала губи.

— Перше діло'— заведу свій салон, та ще який! Учені, професори, письменники, артисти... Ну, тоді зятя такого знайдемо, що ну!.. Я тоді..

— Пане! До вас старшина з Чорного Озера! — промовила покоївка і перебила Воронишині мрії-надії.

Ворона почув, наче його що вкололо. Покликавши зараз же старшину, він спитав у його:

— Що скажеш, Грицю?

— Пан начальник прислали до вас за порадою, у нас на селі не все гаразд.

— Ну? Що ж там?

— Прилетів до нас отой Летючий...

— Так що він? — стривожено перебив Ворона.

— Прилетів, та й ну по селу літати та людей баламутити; все з отією рудою, прямо бунтує та хоч ти що йому.

На се вже й Ворона не сподівався, щоб Летючий пішов в бунтарі!.. Се занадто вже...

— Хіба чи не з соціалістів він,— подумав Ворона,— так і тоді не був би він таким йолопом, щоб так прилюдно бунтував.

— Кого ж саме він бунтує? — спитав Ворона.

— Половину села збунтував, вас, каже, Наймитенко обдурив; я вам вчетверо більше дам, скасуйте свій приговор, і пристав до мене: скликай зараз громаду... Наче горить де...

— Було зв'язать його та до станового,— промовив Ворона, лютуючи в душі на Летючого.

— Не можна, за се люде і мене б по коліна в землю увігнали.

— Проти кого він бунтує?

— Проти нас самих... Подуріли, каже; вас, каже, той гашко Наймитенко ошахрував.

— Як се так, що вас проти вас бунтує?

— /Продешевили, каже, дурні! Я вам вчетверо дам — і пішов, і пішов, а люде за ним, звісно — кожному ліпше, як дорожче. Коли б не Ошкало,

та не Сергієнко, може б, люде, вгомонилися, хоча правда-таки — продешевили... Він нашпигував Ошкала, а учитель Сергієнка, а вони людей на диби!..

Ворона і виду того не подав, як йому прикро се все, і наче людина зовсім не причетна до справи, мовив:

— Так се вщ за землі, що ж! Се ваше діло, я спершу не розібрав тебе, думав, що він бунтує проти царя, проти закону.

— Ні, сього нема, гріх і казати! Так нехай би він про се рота роззявляв, я б йому зараз же пельку заткнув би... Він про землю все, а люде напосідаються на мене: скликай громаду, я питаю писаря: чи можна? А він каже — ні, треба підождати відповіді з губернії. Я бачу, наче воно щось не так! Може б, і можна, та не посмів, боязко, побіг до начальника, а начальник послав до вас.

— Даремне він посилав, се його діло, а не моє. Треба вести діло по закону.

— Авжеж, по закону, а я не тямлю, як там у законі прописано? Чи можна скликати громаду на пораду, не діждавшись відповіді з губернії? Чи не ліпше нам повременити?

— Гм! Се діло не моє, а вашого начальника, він повинен вам сказати, як і що, а коли сам не втне, нехай напише до нас бомагу, тоді ми й розберемо.

— Еге! Я прохав бумагу, а він не дав.

— Його діло.

— Значить, повременить?

— Робіть по закону, як скаже начальник...

— Значить: од вас знов до його?

— По порядку треба, інстанції не можна минати.

— Значить, і в стан, кажете, треба.

— Сього я не кажу, до начальника треба.

Таким чином старшина нічого певного і не допитався у Ворони, з чим до його, з тим і від його.

XIII

, Ворона бачив, що діло повертається недобре і треба випередити Летючого; він, випроводивши старшину, зараз же побіг в "присутствіє" і прискорив там, щоб того ж дня справа пішла до Пугача, потім пішов до Пугачевого секретаря "клопотати, щоб в інтересах крестян" якомога прискорив діло.

Секретар нічого не відав про сю справу, пойняв віри Вороні, що інтереси крестян вимагають кінчати діло швидше і обіцяв, не гаючись, доложити Пугачеві.

Так він і зробив: скоро прийшла до його рук з "присут-ствія" справа з приговором чорноозерців, він на другий день подав її Пугачеві.

Пугач, вислухавши секретарів доклад, взяв у його усі папери і сказав, що він мусить їх ще раз перечитати; справа, на його думку, дуже важна для крестян; нічого з нею хвататися, а треба порадитися з спеціалістами. Діло нічого не стратить, коли полежить кілька день.

Коли Пугачів секретар після докладу вертав до господи, його перестрів Ворона і зараз же спитав: чи дав Пугач санкцію на приговор.

— Ні, лишив у себе усі папери, хоче їх ще сам перечитати,— відповів секретар,— ви знаєте, що се у його часто трапляється: чоловік він сторожкий взагалі, де річ про селян; певно, що санкцію він дасть і скоро дасть, я тієї ж хвилини подам вам звістку телефоном.

Одначе така відповідь не заспокоїла Ворону, а ще більш збентежила його: "чи не закинув тут,— думав він,— якого гака Летючий або Хватько? Так же знав би про се і, певне, сказав би мені секретар".

Охмарений Ворона зайшов в банк до Вакуленка, щоб поділитися з ним невеселими звістками.

Справді, в сю справу закинено було аж два гаки.

За кілька годин до докладу Пугачеві, останній прийняв з пошти два пакети, заадресовані до власних його рук; в одному була просьба Опікала і Сергієнка, в другому ніким не підписаний донос, що інженер Летючий, заїхавши до Чорного Озера, баламутить крестян, простаючи між ними соціалізм та штундову віру.

Пугач, найпаче після докладу, потроху догадався, звідкіль віє вітер "соціалізму та штундизму". Не кажучи ні слова навіть своєму секретарю, ні слова про просьбу селян, про донос на Летючого, він покликав до себе свого урядника-інженера Трохима Бородая і казав йому не гаючись поїхати до Чорного Озера і там зробити потайне слідство про всю справу чорноозерців, і про Летючого, і всі інші подробиці цього діла. Виряджаючи Бородая, він ще раз притьмом наказав йому, щоб він їхав не гаючись і всю отсю препоруку держав в найбільшій тайні, щоб, доки не скінчить цієї справи, нікому ні слова не повідав.

Бородай добре тямив, що Пугач в таких справах жартувати не вміє і не можна не справити його наказу. Бородай поїхав.

Минув тиждень; задля Вакуленка, а ще більш задля Ворони, незвичайно довгий, просто без краю, тиждень; щодня Ворона бігав до Пугачевого секретаря спитати, чи не видав Пугач якої резолюції. Секретар розводив руками і щиро говорив, що він і сам не тямить, чого Пугач тягне справу.

— Раз я йому був нагадав,— мовив секретар,— а він тільки й сказав: "Пам'ятаю, пам'ятаю". Нагадувати вдруге не можна, треба ждати.

І Ворона ждав, та й що ж йому було більше робити, як не ждати, тільки нелегко йому було ждати, щодня в душі у його більш та більш зростала тривога і він все шукав причину: чому Пугач не підписує справи? Думки вилися в голові роями, не давали спокою, бентежили його. Самолюбство його мордувало його; чого він не придумував, за які тільки заходи не брався, щоб або прискорити справу, або принаймні довідатися, чому Пугач не підписує, ніщо не помагало... Пугач про чорно-озерців^йаче забув; нікому ні слова про них.

Ворона був певен, що "все лихо діє Летючий", але яким чином? Невже Пугач взяв хабара? Ні, се немолслива річ! Так що ж?

## XIV

Минуло ще кілька день, Бородай вернувся — і привіз Пугачеві потайне слідство; воно затвердило усе те, що ми тут розповіли. Звісно, донос про простання Летючим соціалізму і штундизму показався тим найпаскуднішим подлим наклепом, яким у нас часто-густо орудують задля егоїстичних рахунків...

Через день після приїзду Бородая з Чорного Озера зажурені і охмарені Ворона і Вакуленко сиділи ранком, перед полуднем, в

банковому кабінеті Вакуленка та ганьбили і кляли Летючого за те, що "більш ніхто, як не він, загальмував справу".

Аж ось почувся дзвоник з телефону... Після звичайних питань Ворона припав ухом до телефону.

— Справа порішена, приказ пішов годину назад...

Ворона більше нічого вже й не питав; на радощах він нестямився, ні слова не говорив, мовчки поцілувався з Вакуленком, стис йому руку, взяв свого бриля і бігцем в своє "присутствіє"...

— Євхиме! — іукнув йому Вакуленко.— Зараз перекален мені телефоном, що зробите.

Але Євхим ледві чи чув отсі слова...

Прибігли в "присутствіє", Ворона велів уряднику швидше подати йому пакет, що зараз прийшов від Пугача.

Подали. Ворона боявся розпечатувати пакет і не тямив, чого йому тремтять руки, чого за шкурою мороз ходить?.. Розпечатав, прочитав, бумага випала з рук, Ворона взявся крейдою.

Пугач писав, що, розгледівши всю справу, він запевнився, що чорноозерці яко люде темні дуже продешевили, і приговору їх на умову з Вакуленком не можна затвердити, а треба скасувати його, треба, щоб хтось тямущий з'ясував селянам усі подробиці сієї дуже валеної справи, тим-то він наказує, щоб пан Ворона, взявши інженера Бородая, не гаючи часу, поїхали в Чорне Озеро і там нехай Бородай, запросивши інженера Летючого, перевірить з ним: чи справді наділені землі чор-ноозерських селян такі багаті на залізну руду, і, коли так, так найменшою ціною за оренду земель з рудою треба брати ті, які визначив Летючий. Опріч того, по наказу Пугача Ворона повинен зібрати чорноозерців і розповісти їм

докладно, що вони занадто продешевили були, прийнявши ті ціни, які показав Вакуленків повірений Наймитенко. Нарешті Пугач послав докір і місцевому начальнику, і "присутствію" за те, що вони не досить уважно глянули на сю справу і так легковажно затверджа-ли приговор темної громади, цілком несвідомої в даному разі.

Може, з півгодини Ворона сидів німо, потім, взявши бриля, якось тороплено побіг до Вакуленка.

— Занапастили ви моїх дві тисячі карбованців,— якось нервово, гнівно промовив банкір, коли Ворона розповів йому Пугачеву постанову.

— Що вам ті гроші,— журливо сказав Ворона,— все одно, що мені п'ятак! Гроші річ наживна, а ви от на мене зауважте: і старшині, і писарю, і декому з громади я доводив, що Наймитенко посулив їм за оренду добрі, високі ціни, а тепер я ж мушу тим самим людям сказати, що я брехав, і доводити, що вони продешевили... Хіба се не сором? Навіки сором і треба проковтнути його мовчки. За що на мене такий гнів божий? За що?.. Все Летючий за мою хліб-сіль...

— Можна не їхати, скажіть, що ви нездужаєте,— радив Вакуленко, не знаючи, що більше сказати на утіху Вороні, справді-таки прикрученому Пугачем.

Ворона розпачливо махнув рукою і відповів:

— Про се годі й думати! Річ певна, що Пугач на те і посилає мене, щоб я карався... Я певен, що якийсь собака подав йому донос на мене, що я втручався в сю справу.

— Та хто ж би се?

— На мою думку, ніхто більш, як не той учитель!.. Я йому сього не подарую.

За рік, чи що, акціонерне товариство, на чолі з Лейбою Бубелем, Лазарем Врубелем, Яном Пшепшинським, Вакулен-ком, Летючим і іншими такими "істинно руськими людьми", взяло в оренду землі чорноозерських крестян. Завод, всякі при йому потрібні будівлі ростуть на тих землях, наче з води йдуть. Не відаю, чи примазався там і Ворона з Наймитенком, але учителя Дейкуна давно вже нема в Чорному Озері; учителює він тепер в убогому селі десь на далекому Поліссі...

28 серпня, р. 1900. У Києві

1 ...коли толстовська система опанувала.наші гімна-з і ї...— Реформа середньої освіти, що була проведена в Росії у кінці 60-х років XIX ст. за ініціативою міністра освіти графа Д. А. Толстого, передбачала, зокрема, значне посилення викладання класичних мов у гімназіях, применшення ролі природничих дисциплін. І. С. Нечуй-Левицький у своїй статті "Органи російських партій" (1871) так оцінював цю реформу: "Теперішній міністр просвіти граф Толстой, за поміччю консервативної московської партії Каткова, змінив шкільний устав, поперероблював майже всі гімназії на класичні, зменшив натуральні науки, наставив в устави десятки годин на латину і на греку, так що ученики тільки те й роблять, що барабанять латинську і грецьку граматику. Ціль урядову тут можна бачити усю: уряд хоче вигубити дух реальний, а з ним разом і дух ліберальний, маючи його за духа тьми, а греками і латинами хоче заморочити голови молодому поколінню і повернути його мисль не вперед, а назад, в часи Греції й Риму, щоб зробити її консервативною".